

SVEDOČANSTVA 32

Helsinški odbor

za ljudska prava u Srbiji

Snaga lične odgovornosti

SNAGA LIČNE
ODGOVORNOSTI

biblioteka

SVEDOČANSTVA

knjiga br. 32

GRUPA AUTORA

Snaga lične odgovornosti

IZDAVAČ

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA

Sonja Biserko

OBLIKOVANJE I SLOG

Ivan Hrašovec

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNOJ STRANI

Aleksandar Anđić

ŠTAMPA

Zagorac, Beograd

ISBN 978-86-7208-153-4

COBISS.SR-ID 152704268

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
94.929 Perović L.

321.01 Perović L.

SNAGA lične odgovornosti : prijatelji o Latinki Perović / [grupa autora]. –
Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008 (Beograd : Zagorac).
- 331 str. ; 23 cm. – (Svedočanstva / [Helsinški odbor za ljudska prava u
Srbiji] ; br. 32)

Tiraž 500. – Umesto uvoda: str. 9. – Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija: str. 324-331

a) Perović, Latinka (1933-)

Sadržaj

UMESTO UVODA	9
I JUGOSLAVIJA JE BILA NAŠA PRVA EVROPA	
OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, intervju sa Latinkom Perović	
O sebi	16
O drugima	65
O nacionalizmu, socijalizmu, Jugoslaviji, Evropi	110
O istoriji	124
O predviđanjima i osporavanjima	137
II O LATINKI PEROVIĆ LIČNO I PROFESIONALNO	
dr RADMILA RADIĆ: Istraživač i erudita	153
DUŠAN MIJIĆ: Tačka oslonca	158
DIMITRIJE BOAROV: Prolagomena za modernizaciju	162
Najteže teme	165
TONČI STANIČIĆ: Tragač za najtežim povijesnim odgovorima	170
III ZAČARANI KRUG (ANTI)MODERNIZMA	
OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR: Liberal, liberalno, liberalizam	177
DUBRAVKA STOJANOVIĆ: <i>Steeplechase</i> . Politička kultura kao prepreka modernizacije Srbije	188
SRĐAN MILOŠEVIĆ: Kritički istoričar i društvo	202
IV TRI ESEJA O IDENTITETU (religija, tolerancija, nacija)	
MIRKO ĐORĐEVIĆ: Sumnje u kraj sekularizma	239
PAVEL DUMONJI: Tolerancija – ruža u križu sadašnjice	244
IVAN ČOLOVIĆ: Nevolje s nacionalnim identitetom	250
V JEDNO ISTORIJSKO PODSEĆANJE	
prof. dr IVO BANAC: Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj	259
VI BALKAN I NOVI GLOBALNI POREDAK	
SONJA BISERKO: Rusija i njen uticaj na Balkanu	267
SEŠKA STANOJLOVIĆ: Kinesko “osvajanje” sveta	300
BIOGRAFIJA	317
BIBLIOGRAFIJA	319

Liberal, liberalno, liberalizam

“Liberali i naprednjaci su bili konzervativci.” Navedenim oksimoronom objašnjavana je na časovima istorije delatnost prvih političkih stranaka u Srbiji, nama koji smo stasavali sedamdesetih godina prošlog veka.¹⁰ Kao i brojni slogani koje smo učili napamet i ta jednostavna rečenica je formulisana kako bi nam simplifikovala obimnu istorijsku materiju i olakšala razumevanje vremena u kome su formirane moderne ideologije i nastajali novi kolektivni identiteti. Međutim, sintaksička analiza načina na koji je stavljen znak jednakosti između devetnaestovekovnih liberala i naprednjaka, ukazivala je i na specifičnosti istorijske kulture unutar koje je pomenuti moto osmišljen. Manir prisutan u označavanju “drugog” koji je podrazumevao lakonsko izjednačavanje različitih političkih i ideoloških koncepcija bio je, naime, odraz označitelja mnogo više nego što je predstavljao precizno svedočanstvo o označenom. Sistem koji je brisao razlike među onima koje je prepoznavao kao “druge” i “drugačije”, zapravo je pokazivao nespремnost grupe koja ga je uspostavila da prizna sopstvenu pluralnost.

Navedena fraza bila je samo jedna u nizu jezgrovitih izreka i parola kojima je u javnosti sagledavana prošlost i uobličavana sadašnjost u vremenu

¹⁰ “Članovi Liberalne i Naprednjačke stranke bili su bogati trgovci, seljaci i državni činovnici. Obe stranke su pomagale lični režim kralja Milana i vodile reakcionarnu politiku.” Videti: Đorđe Grubač, *Istorija za VII razred osnovne škole*, šesto izdanje, Beograd 1972.

socijalističke Jugoslavije. Preciznim značenjem pojmova i direktnim asocijacijama koje su izazivali, kreiran je sistem vrednosti i ideološki okvir koji je označavao i razdvajao političke saveznike od neistomišljenika i protivnika. U tom smislu je i poistovećivanje devetnaestovekovnih liberala sa konzervativcima i reacionarima snažilo antagonizam javnosti prema ideologiji liberalizma, ali i animoziet prema izvornim značenjima termina. U trenutcima političkih sukobljavanja, sinonimi za liberalizam su u konvencionalnom govoru postajali atributi slabosti i ispoljavanja nedovoljne ideološke principijelnosti.

I tada, kao i danas u rečnicima i leksikonima, "liberal" je označavao "slobodoumnog i naprednog"¹¹ čoveka lišenog "predrasuda, plemenitog, blagorodnog, blagog, dobroćudnog".¹² Definisan je kao onaj koji je "tolerantan prema različitim mišljenjima, shvatanjima, postupcima, širokogrud, trpeljiv, popustljiv",¹³ onaj "koji nije ograničen, sputan strogim propisima, pravilima".¹⁴ Na samom početku šezdesetih godina i pojam "liberalizam" je predstavljan kao "slobodumniji politički pokret; koncepcija koja zastupa izvesne napredne reforme". Liberalizmu kao ekonomskom učenju zasnovanom na promociji ideje slobodnog tržišta, pridodati su atributi socijalističke planske privrede i priznata reformska uloga unutar kapitalističkih društava, kroz konstataciju da "moderni liberalizam u SAD traži sada smeliji razvoj državnog kapitalizma".¹⁵

Međutim, bespogovorno, gotovo kanonsko usvajanje marksističkih tumačenja menjalo je značenje liberalizma vezano za shvatanje slobode i tolerancije, promovišući ga prevashodno kao sinonim za "pokret i doktrinu buržoazije, kao mlade klase, nastao u njenoj borbi protiv feudalizma i feudalnog društva, njegovih ograničenja, stega i shvaćanja".¹⁶ Sastvaljači enciklopedijskih odrednica su, ukazujući na ispoljavanja liberalnih ideja na

¹¹ Liberal u: Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, u redakciji D-r Svetomira Ristića i D-r Radomira Aleksića, Prosveta Beograd 1961.

¹² Liberalan u: *Isto*.

¹³ Liberalan u: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga XI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1981.

¹⁴ *Isto*

¹⁵ Liberalizam, u: Milan Vujalkija, *Leksikon...*

¹⁶ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, knjiga 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1968.

religiozno–moralnom, društveno–političkom i društveno–ekonomskom području, svoje zaključke temeljili na Lenjinovoj konstataciji da je “vječna težnja liberalizma k ustupcima starom, k sporazumu s njim i k zaštiti mnogih institucija starog poretka” vodila “potpunoj nemoći (...) bojažljivosti, polovičnosti i vječnim kolebanjima”.¹⁷ Na toj osnovi sublimiran je i stav da je “postajući postepeno sve više konzervativna, liberalna buržoazija u toku XIX i XX st. iz klasnih razloga sve više napuštala načela svoje politike”.¹⁸ Nesumnjivo negativna konotacija koju je pojam dobio u javnom govoru, snažena je podsećanjem da liberalizam označava i “suvišnu popustljivost, raspojasanost”.¹⁹

Iako su bazirana na Marksovoj kritici liberlane ekonomije i privatne svojine, objašnjenja u jezičkim i enciklopedijskim pripučnicima su u prvi plan isticala specifičnosti političke kulture liberala – njihovu sklonost ka popuštanju i kompromisu – i označavala ih kao konzervativizam i “socijalnu i političku reakciju, bez obzira na “liberalne” metode, kojima želi očuvati kapitalistički poredak”.²⁰

Navedene definicije su reflektovale vreme i društvene okolnosti koje su ih uobličavale, ali su posebno indikativna bila izbegavanja da se u rečničke i enciklopedijske odrednice pojma unesu značenja koja su korišćena u recentnoj političkoj praksi. To ćutanje je zapravo reflektovalo nemušte pokušaje da se postojanje različitih mišljenja o razvoju društvu negira tako što će se ona učiniti nevidljivim.²¹ Postojanje liberalizma unutar socijalističkog društva priznato je tek pošto je završen proces uklanjanja liberala sa političke scene, a njihova kritika iskorišćena kao osnov na kome je kreirano novo zajedništvo unutar socijalističke zajednice. Ispoljavanje liberalizma u političkoj praksi označeno je kao “prenaglašavanje značenja spontanosti za demokratski razvoj društva, povlađivanje stihijnim kretanjima u

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Liberalizam, u: *Rečnik srpskohrvatskog jezika*, knjiga III, Novi Sad, Zagreb, 1969.

²⁰ Liberalizam, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 5, JLZ, Zagreb 1979.

²¹ U Vojnoj enciklopediji iz 1973. godine pojam liberalizam nije, naime, ni pomenut, dok su u nekim drugim enciklopedijskim izdanjima odrednice sadržale isključivo istoricistička objašnjenja devetnaestovekovnog liberalizma i političkog delovanja liberalnih stranaka. Videti: *Vojna enciklopedija*, Drugo izdanje, knjiga 5, Beograd 1973; *Nova enciklopedija u boji*, Vuk Karadžić, Larousse, knjiga II, Vuk Karadžić, Beograd 1978.

društvu i uzdržavanje od intervencije”.²² Pojave liberalizma su posle smrti Josipa Broza Tita dobile i blagonaklone komentare u kojima su protumačene “kao reakcija na pojačani etatizam i kruto planiranje privrede i ideološka i druga kulturna ograničenja”, ali su i tada diskreditovane uobičajenom konstatacijom da je liberalizam “obično praćen otporom i da ne uspeva da se razvije u potpuniji sistem”, jer “po pravilu izlaže društveno slabije slojeve jačoj eksploataciji, što izaziva njegova ograničenja”.²³

Na taj način, liberalizam nije više mogao da predstavlja samo sinonim za ideologiju buržoazije u vremenu najsnažnijeg uzleta kapitalizma. Sam termin dobio je niz odrednica koje je trebalo da kvalifikuju aktere u savremenom političkom kontekstu i u različitim sferama društvenog života – od ekonomije do morala. Tokom poslednje dve decenije Jugoslavije, liberalizam je u političkoj praksi postao etiketa kojom su diskreditovani neistomišljenici unutar socijalističkog pokreta. U tom smislu, posebno je indikativno bilo izmišljanje kovanice “liberalistička grupacija”, koja je označena kao nosilac “ugrožavajuće delatnosti kojom se podriva društveno–ekonomski i politički sistem SFRJ.” “Liberalistička grupacija” je optužena za zalaganje “za stihijno kretanje u društvu” i protivljenje “uticaju organizovanih subjektivnih snaga”. Šta više, ocenjeno je da je liberalizam “otvorio prostor da u društvu dođe do izraženijeg delovanja nacionalističkih, tehnomenadžerskih, antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, i da dođu do izražaja razna proburžoaska i malograđanska shvatanja i ponašanja”.²⁴ Očigledna zamena teza, kojom su kao krivci za društvenu krizu optuženi oni koji su na uzroke krize prvi ukazivali, a ne oni koji su ih provocirali, svedočila je o vremenu u kome je svaki oblik usaglašavanja i prihvatanja prava na drugačije mišljenje i stav, percipiran kao direktna pretnja za egzistenciju.

*

* *

²² Liberalizam, u *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga XI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1981.

²³ Liberalizam, u: *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd 1982.

²⁴ Dr Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti, drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Privredapublik, Beograd 1989.

Idejni osnov za bezpogovornu kritiku liberala u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, ležao je u Marksovoj i Lenjinovoj oceni liberalizma. U tumačenju klasika naučnog socijalizma prepoznat kao ideologija koja pokušava da reformiše, a ne i da ukine kapitalistički sistem, liberalizam je označen kao jedan od temelja klasnih podela i socijalne nejednakost, a delatnost liberalne buržoazije na izgradnji nacionalnih država, percipirana kao preduslov imeprijalnih težnji i garant jačanja autokratije i etatizma.

Iako teoretičari socijalizma nikada nisu odricali uticaj koji su na doktrinu klasne borbe i materijalistički koncept istorije, imali liberalni filozofi i istoričari, oni su liberalne političke stranake XIX veka karakterisali kao neprincipijelne i organizaciono neutemeljene, a njihove lidere kao elitu potpuno odvojenu od masa, nesvesnu društvenih procesa i problema.²⁵ Ideal slobode ugrađen je u osnove kako socijalističke, tako i liberalne filozofije, ali su putevi njegovog ostvarenja bili daleko udaljeni.²⁶

U jugoslovenskom društvu ovi stavovi su dodatno snaženi pozivanjem na dugu tradiciju osporavanja slabog i nedovoljno jasnog "liberalizma" u srbijanskoj sredini. Stasavanje političke elite, najpre u kneževini, a zatim i kraljevini Srbiji bilo je, naime, označeno kao proces sukobljavanja dva koncepta organizacije društva i države i dva koncepta slobode. Nasuprot liberalnim idejama ostvarenja ličnih sloboda kroz nacionalno oslobođenje, koje su nastajale ugledanjem na delatnost ideologa iz bližeg i daljeg okruženja, Svetozar Marković je uobličio specifičnu verziju socijalističkog učenja. Reforma države slabih, često i ne izgrađenih institucija, za Markovića je jedino

²⁵ Mala politička enciklopedija je 1966. godine istakla da su "liberalne stranke s razvojem društva zaostajale, jer je njihov program bio prevaziđen, pa su danas po pravilu na desnici" Videti: Liberalne stranke, u: *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1966.

Isticano je da se "Srpska liberalna stranka (...) na kraju pretvorila u oslonac onoga protiv čega se u početku borila – kraljevskog apsolutizma." Videti: Liberalizam, u: *Nova enciklopedija u boji*, Vuk Karadžić, Larousse II, Vuk Karadžić, Beograd 1978.

U Općoj enciklopediji JLZ iz 1979. godine je stajalo da je "Naprednost liberala bila ograničena na interese i mogućnosti kapitalističkog razvitka. U odnosu na radnički pokret i njegovu ideologiju, liberalizam se pretvorio u svoju suprotnost – konzervativizam." Videti: Liberalizam, u: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 5, Zagreb 1979.

²⁶ Na Marksovu materijalističku koncepciju istorije kao klasne borbe posebno su uticala pisanja francuskih istoričara XIX veka, kao i britanska socijalna istorija. Videti: Ralph Raico, *Classical Liberal Roots of the Marxist Doctrine of Classes*, na internet adresi http://mises.org/story/2217#_ftn14, poslednji pristup 28. avgust, 2008, 11.45

bila ostvariva kroz afirmaciju autentične verzije srpskog narodnjaštva, koja je objedinila ideje nužnosti nacionalne emancipacije sa idealom socijalnog egalitarizma. Povezujući učenja Marksa i Engelsa sa proklamacijama ruskih narodnjaka, skicirao je okvir koji je afirmisao kao “autentičnu” političku kulturu i na taj način, gotovo paradoksalno, postao rodonačelnik srpskih socijalista, ali i srpskih radikala.²⁷ Definicija Srbije koju je ponudio postala je osnov političkog delovanja tokom čitavog XX veka: “’Srbija’ – to nije knez, nisu ministri, načelnici i kapetani, sudije i kmetovi, nadležateljstva i kancelarije, Srbija – to je narod srpski što živi u Srbiji, po čijoj volji ili bolje po čijem trpljenju postoji i knez i ministri i nadležateljstva i sav današnji državni poredak”.²⁸ Navedenom rečenicom Marković je etabliran kao promoter vrednosti “tradicionalne” istorijske kulture koje su se skladno uklopile u formalno suprotstavljena ideološka tumačenja. Izrazio je isti stav poput onog koji je učenicima ponuđen u udžbenicima istorije toga perioda u kome je istaknuto da je “narod starešina u zemlji”, onaj koji “treba da se pita i da onako bude kako on želi”.²⁹ Isticanje snage narodne pravde nasuprot pravnoj državi, predstavljalo je esenciju dominantne političke kulture koja se ogledala u konstataciji iznetoj u udžbeniku istorije sa kraja XIX veka i u Markovićevoj definiciji Srbije.

Nasuprot liberalnoj ideologiji, koja je prezentovana kao imput u srbijsko društvo, narodnjaštvu je pripisivano da je proisteklo iz strukture zajednice i utemeljeno u narodnoj volji. Predstavljajući se kao primordijalna ideologija, narodnjaštvo je u javnom diskursu dobilo epitete autohtonosti i autentičnosti. Stoga je isticanje zadruga kao osnove društvenog jedinstva tako lako uklopljeno kako u nacionalnu ideologiju radikala, tako i u ideje socijalne pravde socijalista i kasnije komunista. Izdvajanjem postojećih institucija i odnosa unutar Srbije – zadruga i sistemske narodne samouprave, nasuprot državnoj birokratiji i modernim državnim instiucijama – uobličen je način za suštinsku negaciju liberalne države i njenih principa i opstruirana potreba modernizacije i šire međunarodne afirmacije. Različita

²⁷ Videti: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije, Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX – XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006, str. 79 – 183.

²⁸ Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Ujedinjena omladina, Beograd 1888.

²⁹ “Kao što vidite, svetoandrejska skupština zbacila je Aleksandra i pokazala svima da je narod starešina u zemlji, da on treba da se pita i da onako bude kako on želi”. *Srpska istorija, udešena za današnju osnovnu školu*, udesio Mih. Jović učitelj, Beograd 188?

shvatanja Markovićevog učenja su obeležila procese kreiranja kolektivnih identiteta tokom čitavog XX veka. No, bez obzira na varijacije u tumačenjima, struktura istorijskih narativa je odražavala ideološku srodnost suprotstavljenih političkih koncepcija.³⁰ Šta više, upravo je to obeležje istorijske i političke kulture moguće pratiti kao *longue dureé* koji je karakterisao gotovo dva veka duge pokušaje izgradnje moderne države u Srbiji. Od pastoralne predstave seoske zadruge do antibirokratske revolucije na kraju XX veka, suštinska sličnost formalno različitih diskursa proizilazila je iz činjenice da su uobličavani unutar istog ideološkog okvira koji je počivao na negaciji institucija uspostavljenih od strane liberalne države.

*

* *

Promene tradicionalne političke kulture koje su usledile šezdesetih godina prošlog veka sa industrijalizacijom i modernizacijom, omogućile su otvaranje društva i povećanu socijalnu mobilnost. Tada je, kao što je već napomenuto, i pojam liberalizam oživeo u političkoj praksi, ali ovoga puta kao sinonim za delatnost reformski orijentisanih partijskih kadrova. Međutim, atribut reakcionara kojim su obeleženi devetnaestovekovni liberali, veoma brzo je iskorišćen u stigmatizovanju onih koji su težili menjanju dogmatiskog shvatanja socijalizma. Protivnici promena u njima su prepoznali predznake propasti i ugrožavanja kolektivnih identiteta, a ne put ka modernizaciji društva.³¹

³⁰ O kontinuitetu specifične političke kulture koja je predstavljala "atavizam starog patrijarhalnog društva" videti studiju: Olivera Milosavljević, „Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006, str. 188 – 292.

³¹ Stoga je u javnosti strogo kontrolisana upotreba pojma. "Jedan broj 'Somborskih novina' trajno je zabranjen zato što su liberalizam i tehnokratizam protumačeni po Vujaklijinom Leksikonu stranih reči. Sud je ocenio da je to tumačenje 'štetno po interese društveno-političkog sistema i utvrđene politike naše društvene i političke stvarnosti'. Istovremeno je u novosadskom 'Dnevniku' početkom januara 1973. godine osvanuo preko tri stupca naslov 'Liberalizam je čisti antikomunizam'. Videti: Mirko Čanadanović, *Sukob zastarelog i novog*, u: Mijat Lakićević (priredio), *Prelom '72, Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, e Press, Beograd 2003, str.83. i 121.

Pokušaji uspostavljanja dijaloga sa političkim i ideološkim neistomišljenicima jačali su strah konzervativnih snaga unutar partije. Popustljiv odnos prema pluralizaciji političkog života, u vreme provale decenijama potiskivanih istorijskih sećanja u javni prostor i kulturni život, i, sa druge strane, pojave novih tumačenja marksizma i socijalizma, protumačen je kao izraz nedovoljne principijelnosti i preduslov sloma sistema. Unutar pokreta, liberali nisu označeni kao kritičari i popravljajući sistema, već kao direktni oponenti temeljnih ciljeva socijalizma.³² Istovremeno, oni su za deo političke i intelektualne elite snažne nacionalne orijentacije ostali direktni ideološki protivnici.

Nespremnost rukovodstva Saveza komunista Jugoslavije da u potpunosti prihvati reforme koje su započele u privrednom sistemu i državnoj reorganizaciji, ispoljena tokom političkih sukoba sa početka sedamdesetih godina prošlog veka, najjasnije je bila izražena u Titovoj konstataciji da je burna dešavanja uzrokovala “nebudnost i ležernost i gnjili liberalizam”³³. Šta više, pozivajući na kadrovske i programske promene u ime jedinstva partije i države, Josip Broz Tito je istakao da u “Savezu komunista ima mnogo ljudi koji su odavno trebali da budu van partije” i konstatovao da to “nije učinjeno zbog liberalizma...”.³⁴ Reakcije sublimirane u rečenici: “Stegnuti u ime očuvanja demokratije” i objašnjenja da preterana demokratija zapravo snaži konzervativne snage, trebalo je da ojačaju pozicije protivnika liberalizma i daju podršku uklanjanju reformista u svim republikama. U praksi su one, međutim, neminovno vodile ka diskreditaciji kako socijalizma, tako i ideje Jugoslavije kao kooperativne zajednice.

Sa konačnim raspadom Jugoslavije, komunistički liberali i njihova delatnost su, u zavisnosti od sredine i vremena, tumačeni na različite načine. Izjednačavani su sa nacionalistima, ali i optuživani kao nacionalni izdajnici, anatemisani, marginalizovani. No, bez obzira na različita vrednovanja u gotovo svim postsocijalističkim zemljama odigrali su značajnu ulogu u konsolidaciji tranzicionih društava.

³² Liberalizam je postao najprokaženija “jeres u međunarodnom komunističkom pokretu: njime su uvek označavane one struje koje su težile ne samo kritici deformacija i popavljanju sistema, već i postupnoj reviziji ciljeva.” Latinka Perović, *Zatvaranje kruga, Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972.*, Svjetlost, Sarajevo 1991, str. 9

³³ Isto, str. 325.

³⁴ Isto, str. 326.

U Srbiji to, međutim, nije bio slučaj. Jednom pošto su uklonjeni, liberali su ostali neprimetni u javnom životu. Tu pojavu je svakako moguće tumačiti i kao posledicu njihove svesne odluke da se ne uključe na političku scenu u trenucima uvođenja formalnog pluralizma. Međutim, kako objasniti činjenicu da je i svaki apolitičan pokušaj njihovog pojavljivanja u javnosti prećutno opstruiran?³⁵ Čak i kada je otvarano pitanje njihovog “pada”, ono je ostalo bez konačnog odgovora, ili šire društvene diskusije.³⁶ “Tajanstveno, nerazumljivo ali upadljivo ćutanje kojim su ti događaji (...) bili prekriveni” posebno je indikativno, kada se ima u vidu stalna opsesija javnosti u Srbiji istorijski kontroverznim temama i fenomenima, ali i ocena po kojoj je “za Jugoslaviju kao celinu najznačajniji [bio] obračun sa srpskim ‘liberalizmom’”.³⁷

Trenutak u kome istorijski narativ nastaje je trenutak u kome se uspostavlja distanca prema događaju iz prošlosti. Završetak rasvetljava početak i definiše tok događaja. Činjenicu da je pitanje pada komunističkih liberala ignorisano u javnom životu Srbije – u kontekstu teorije naracije, po kojoj kraj kontekstualizuje priču – moguće je objasniti tvrdnjom da proces koji je započeo obračunom sa njima, u Srbiji još uvek nije završen. Politički diskurs koji je uslovio pad liberala 1972. godine, određivao značenje pojma liberalizam i vrednovao njihovu delatnost svih ovih decenija, ostao je snažno prisutan u javnosti. Šta više, on je kreirao atmosferu u kojoj su postali mogući i na kraju se i dogodili krvavi ratovi, genocid, državni teror i zločini. Tragičan raspad socijalističke Jugoslavije, svakako je bio posledica, između ostalog, i

³⁵ Posebno indikativno je u tom smislu bilo odbijanje Srpske akademije nauka i umetnosti da prihvati organizovanje posthumne izložbe skulptorskih radova Marka Nikezića. Videti: Prilog, Prepiska o organizovanju izložbe vajarskih radova Marka Nikezića u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti, u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003

³⁶ Povod su pružala objavljivanja publicističkih dela: Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam: od Dilasa do danas, 1 Pokušaj likvidacije Saveza komunista Jugoslavije i “nova levica”*, Sloboda, Beograd 1978; Dragan Marković, Savo Kržavac, *Zašto su smenjivani*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga, Beograd 1985. Str. 399 – 419; Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, *Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990. Bez odgovarajuće recepcije su ostle i knjige samih liberala Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, *Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972*, Svjetlost, Sarajevo 1991. i Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003.

³⁷ Božo Repe, *Slovenija između istoka i zapada*, u: Mijat Lakićević (ur.), *Prelom '72...*, str.137.

udaljavanja iz političkog života onih koji su mogli da održe dijalog i tragaju za kompromisima i u najsloženijim političkim trenucima.

Uklanjanje hiljada ljudi koji su podržavali srbijasko rukovodstvo sedamdesetih godina sa rukovodećih položaja, devastiralo je političku elitu i marginalizovalo one intelektualce koji su stali uz reformiski diskurs. U političkom životu ostalo je dominantno dogmatsko shvatanje socijalizma i Jugoslavije, koje je uslovalo rigidnu političku kulturu i nemogućnost razgovora sa onima koji su drugačije mislili i delovali. Način na koji je predstavljan liberalizam u Srbiji sedamdesetih godina prošlog veka, dodatno je utvrđivao koncept razlike i suprotstavljanja kao preovlađujući model političke kulture. Tada utvrđene interpretacije liberala i liberalizma, diskreditovala su ne samo njihov politički angažman, već su i onemogućile da ideje koje su zastupali nađu rezonancu u vremenu kada su one formalno mogle da budu afirmisane. Stoga ne iznenađuje što je sa pluralizacijom partijskog sistema u Srbiji, vladajuća politička elita našla svoj odraz u gotovo istovetnoj opoziciji. Dijalog koji su vodile vlast i opozicija devedesetih godina prošlog veka reflektovao je nesposobnost srbijanskog društva da iskorači u savremene izazove i prihvati pravac razvoja modernih društava koji se vrtoglavo razvijao posle pada Berlinskog zida. Moglo bi se reći da je to još jedna od manifestacija strukture dugog trajanja unutar srpskog društva, o kojoj je već bilo reči.

U očima samih liberala, liberalizam je shvaćen kao otpor dogmatizmu i konzervativizmu i specifičnom vidu ispoljavanja istorijske svesti, koji je priznavanje sloboda video kao preduslov propasti, a uvažavanje prava na drugačije mišljenje kao znak slabosti i izvor nesigurnosti. Svesni nasleđa koje je pojam liberalizam imao u komunističkom pokretu, odbijali su da se izjednače sa onima koji su označavani kao kontrarevolucionari i reaktivari. U javnosti su, međutim, ostali liberali, sa ili bez predznaka komunistički, ali je konotacija koju je pojam imao bitno izmenjena.³⁸ Odbijajući da uzmu učešće u političkom životu devedesetih godina i dosledno se držeci

³⁸ U priručnicima koji su se pojavili poslednjih godina, definicije liberalizma su doživele vidljive transformacije. Liberalizam je označen kao "sistem političkih i ideoloških pogleda u kojem su lična prava pojedinca najveća vrednost, politička filozofija za koju je sloboda temeljni kriterijum vrednovanja". Videti: „Liberalizam“, u: Radimir Jovanović, *Veliki Leksikon stranih reči i izraza*, Alnari, Beograd 2006. Iako je konstatovano da je liberalizam "povlađivanje stihijnim kretanjima u društvu i uzdržavanje od intervencije", primarno je definisan kao "Političko učenje prema kome društvo treba slobodno da se razvija bez mešanja države u društvene odnose"

principa zbog kojih su uklonjeni sa političke scene, “srpski komunistički liberali” još jednom su proširili značenje pojma liberalizam i na početku XXI veka ga reetablirali u sinonim za ljude koji poštuju građansku ravnopravnost i stalno proširuju granice ljudskih sloboda.

.....

i “politički pokret za ostvarivanje slobode mišljenja” Videti: „Liberalizam“, u: Ivan Klajn, Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad 2007.
